

Mikrohistorijski prikaz utjecaja modernizacijskih procesa na položaj i ulogu žena - primjer Osijeka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Erceg, Sonja

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:973281>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-17**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Studij Povijesti i hrvatskog jezika i književnosti

Sonja Erceg

Mikrohistorijski prikaz utjecaja modernizacijskih procesa na položaj i ulogu žena - primjer Osijeka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Završni rad

Mentorica: doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2019. godina

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Studij Povijesti i hrvatskog jezika i književnosti

Sonja Erceg

Mikrohistorijski prikaz utjecaja modernizacijskih procesa na položaj i ulogu žena - primjer Osijeka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Završni rad

Znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje povijesti,
znanstvena grana hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentorica: doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2019. godina

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum 17.09.2019.

012223312

ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

U ovom će završnom radu biti prikazani položaj i uloga žena u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće te utjecaj modernizacijskih procesa na promjene koje su uslijedile. Kada govorimo o promjenama koje su uslijedile postupnom modernizacijom jasno je kako je ona zahvatila sve aspekte društva, od gospodarskih i industrijskih promjena pa sve do promjena u svakodnevnom životu. Ipak, ona se nije jednako odnosila na sve te je uz stvaranje novog društvenog sloja gospodarstvenika i poduzetnika, koji su predstavljali društvenu elitu, istovremenim propadanjem starog poretka došlo i do osiromašenja dijela stanovništva. Osijek na prijelazu stoljeća bilježi značajan porast broja stanovnika što ga čini razvojnim centrom tadašnje Slavonije te sve navedeno bitno utječe i na žensku populaciju grada. Žene nižeg društvenog sloja primorane su raditi kako bi sebi i svojoj obitelji osigurale egzistenciju. Najčešće se zapošljavaju kao pomoćne radnice u tvornicama te u tekstilnoj i kemijskoj industriji. Njihov se rad ne vrednuje jednako kao rad muškaraca jer je ženska primarna uloga i dalje bila ona majke i kućanice. Međutim, žene viših slojeva društva sve se više odmiču od te uloge te se uspjevaju izboriti za određenu autonomiju. One uglavnom nisu bile zaposlene te su preuzimale brigu oko vođenja salona, a dio žena izborio se i pri stjecanju višeg obrazovanja. Poželjni se ženski identitet oblikovao u djevojačkim školama, a postupnim društvenim promjenama dolazi i do promjena položaja učiteljica čiji se rad počinje više vrednovati.

Ključne riječi: *modernizacija, Osijek, položaj žena, radnice, učiteljice*

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Modernizacijska kretanja i demografska struktura stanovništva s naglaskom na žensku populaciju	2
3. Žene nižeg društvenog sloja i radni status žena.....	3
3.1. Žene u proizvodnoj privredi	4
3.2. Žene zaposlene u domaćim i kućnim poslovima.....	5
3.3. Regulacija prostitucije	6
4. Radnički pokret u Osijeku	7
5. Položaj žena viših slojeva društva	8
5.1. Uloga supruge i majke	9
5.2. Ženska moda osječkog visokog društva	10
6. Spolna politika odgoja i obrazovanja žena	11
7. Obrazovne ustanove za žensku populaciju grada Osijeka	13
7.1. Položaj i organizacija učiteljica	15
8. Zaključak.....	18
9. Literatura.....	19

1. Uvod

U drugoj polovici 19. stoljeća grad Osijek bilježi značajan porast broja stanovnika, što ga čini ekonomski i demografski gotovo jednakim tadašnjem Zagrebu. Vrijeme takvog teritorijalnog i populacijskog širenja grada obilježeno je razvojem upravnih, društvenih, političkih te svih ostalih grana važnih za Osijek, kao razvojnog centra Slavonije. Modernizacijski procesi za sobom povlače i razvoj građanskog društva koji se suočio s borbom između tradicionalnih patrijarhalnih odnosa i modernog građanskog sustava. Velika financijska kriza u Beču 1873. godine, koja je zahvatila i Osijek, rezultirala je emigracijom muškog dijela stanovništva te se uočava natpolovični udio žena u cjelokupnoj demografskoj slici grada. Modernizacijski procesi revitalizirali su pitanje položaja i uloge žena u novom društvenom okruženju. Broj sluškinja u Osijeku također objašnjava tadašnju demografsku dominaciju ženskog stanovništva. Naime, svi rastući gradovi poput Osijeka, Varaždina i Karlovca imali su veću žensku populaciju, jer je novom, visokom građanskom sloju bila potrebna radna snaga za domaćinstvo. Jedinu posao u javnom sektoru gdje su žene smjele raditi bile su škole i zdravstvene ustanove, a radile su kao učiteljice ili pomoćno osoblje. Žene su ponajprije morale biti „dobre domaćice“ i majke te je zbog tog shvaćanja ženama bilo gotovo onemogućeno studirati na medicinskom, pravnom i mnogim drugim fakultetima. Modernizaciju grada Osijeka možemo promatrati i kroz prizmu shvaćanja žena. Ovim se radom nastoji istražiti položaj žena u Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće te može li se njihova uloga jednoznačno odrediti. Položaj žena srednjeg i višeg građanskog sloja bit će primarno prikazan na primjeru memoara *Tragovi prošlosti*, osječke književnice Vilme Vukelić, a položaj žena nižeg građanskog sloja na primjeru radničkog pokreta krajem 19. stoljeća na području Slavonije i Osijeka.

2. Modernizacijska kretanja i demografska struktura stanovništva s naglaskom na žensku populaciju

Porast gradskog stanovništva u Osijeku, ali i u cijeloj Kraljevini Hrvatske i Slavonije, može se objasniti sve većim useljavanjem. Taj „Mali Beč“ ili „Frankfurt na Dravi“, kako je sredinom 19. stoljeća nazivan Osijek, bilježi gospodarski napredak koji se veže uz procese modernizacije, što izravno utječe na načine življenja u svim društvenim segmentima pa tako i na porast stanovništva.¹ Osijek je u drugoj polovici 19. stoljeća imao veću žensku nego mušku populaciju, što je bio rezultat emigracije muškog dijela stanovništva uglavnom iz ekonomskih razloga.² Naime, 1869. godine je u Osijeku bilo 8 503 muškaraca odnosno 49,30% i 8 744 žena ili 50,70%, što iz demografske perspektive predstavlja pravilan omjer spolova. Popisi stanovništva iz 1880. i 1900. godine ukazuju na veći nesrazmjer muške i ženske populacije. Tada je od ukupnog broja stanovnika grada Osijeka 47,50% otpadalo na muškarce i 52,50% na žene.³ Iako su prema demografskim pokazateljima u Osijeku dominirale žene, većina njih bile su nezaposlene. Tako se navodi da je oko 1/3 muške i 2/3 ženske populacije Osijeka bilo nezaposleno. Tijekom druge polovice 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća većina osječkog stanovništva, oko 37-40%, zaposleno je u obrtu i to većinom u zanimanjima koja su nužna za svakodnevni život i funkcioniranje grada.⁴ Hrvatska koja je početkom 19. stoljeća predstavljala relativno zaostali teritorij unutar Habsburške Monarhije, imala je oko 400 poduzeća, većinom smještenih u Rijeci, Osijeku, Zagrebu, Karlovcu i Varaždinu. Osamdesetih godina dolazi do povećanja broja poduzetnika u trgovini i obrtu, a time dolazi i do povećanja broja radnika. Godine 1857. evidentirano je 13 830 radnika na području Hrvatske i Slavonije, a već trideset godina kasnije taj broj raste na 61 543.⁵ Promjenom načina poslovanja dolazi do napretka unutar obrtničkih i industrijskih poslovanja, što utječe i na preobrazbu svakodnevnog života iz tradicionalnoga u moderno. U skladu s modernizacijskim procesima i porastom broja stanovništva, u Osijeku se bilježi i relativno brz gospodarski razvoj te nastaje sloj poslovnih ljudi – poduzetnika, koji su vlastiti kapital ulagali u različite grane djelatnosti.

¹ Jelena Červenjak, Zlata Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, *Scrinia Slavonica*, Vol.14 br.1 (2014.), 130.

² Stjepan Sršan, *Povijest Osijeka* (Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku, TIZ Zrinski, 1996), 71.

³ Agneza Szabo, „Socijalni sastav stanovništva“, u: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, ur. Julijo Martinčić (Osijek, 1996), 156.

⁴ Szabo, „Socijalni sastav stanovništva“, 160.

⁵ Luka Pejić, „Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)“, *Essehist*, Vol. 2, Br. 2 (2011), 37.

Modernizacijski su se procesi, osim na sastav stanovništva, odrazili i na osječku stanogradnju. Krajem 60-ih godina 19. pa sve do početka 20. stoljeća, tzv. osječka elita naseljavala je uglavnom Gornji, a nešto manje Donji grad te su uglavnom stanovali u bidermajerskim prizemnicama u kojima su se nalazile i trgovine. Početkom 20. stoljeća dolazi do pojave secesije koja je, uz ostale promjene, Osijeku dala izgled europskog grada. Premda je u Osijeku proces modernizacije uvelike započeo, krajem 19. i početkom 20. stoljeća u društvu je i dalje vrijedila tradicionalna podjela na muškarce i žene uz dominantnu patrijarhalnu ulogu muškaraca.⁶

3. Žene nižeg društvenog sloja i radni status žena

Pojava masovne potrošnje te utjecaj industrijske revolucije osjetili su se i u Osijeku. Rastom industrije i utjecaja stranog kapitala položaj osječkih obrtnika bio je sve teži te se, iako je dio obrtnika uspio prerasti u veleobrtu, velik broj njih nije uspio izboriti s industrijskom proizvodnjom.⁷ Žene nižih društvenih slojeva zbog egzistencijalnih su razloga bile primorane utjecati na razvoj vlastite autonomije. Zapošljavale su se te time stjecale ekonomsku neovisnost u svakodnevnom životu. Postajale su pomoćne radnice, radnice u kemijskoj i tekstilnoj industriji, nasljednice obrta preminulog supruga te krojačice, krčmarice i sluškinje.⁸ Porast broja zaposlenih žena primijetili su i tadašnji pisci bontona te je tako zabilježeno da se prema zaposlenim ženama treba ophoditi ljubaznije nego prema muškarcima budući da one često zarađuju ne samo za sebe, već i za djecu ili druge potrebite članove obitelji. Bontoni su stoga propisivali kako se žene koje su primorane raditi ne treba ismijavati, aludirajući pritom ponajviše na dame iz visokog društva, koje na fizički rad nisu navikle.⁹ Osijek je tako tijekom druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća bilježio oko 40% stanovništva zaposlenog u obrtničkim djelatnostima. Tako je 1880. godine zabilježeno 797 žena zaposlenih u obrtnim djelatnostima, od cjelokupnog broja radnika koji je tada iznosio 3 599, odnosno žene su činile 37,29% radnika u navedenom sektoru.¹⁰ Najčešći poslovi kojima su se žene bavile moguće je iščitati i iz bolničkih podataka koji bilježe zanimanja muških i ženskih bolesnika. Prema

⁶ Červenjak, Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, 130-132.

⁷ Zlata Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve : trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868 do 1918.* (Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1999), 52-53.

⁸ Červenjak, Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, 135-136.

⁹ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi : privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća,* (Zagreb: Leykam international, 2007), 288.

¹⁰ Szabo, „Socijalni sastav stanovništva“, 160.

popisima od 1893. do 1895. vidljivo je kako su po zanimanju žene bile služavke – 30,66%, seljanke – 25,73%, nadničarke – 19,73%, bludnice – 4,40%, prosjakinje – 2,13% te učiteljice – 0,53%. U popis nisu uvrštene žene višeg društvenog sloja budući da je bolnica i dalje bila mjesto za liječenje sirotinje i nižeg društvenog sloja.¹¹

Žene se zbog egzistencijalnih razloga okreću i ilegalnim radnjama te tako Luka Pejić u svom radu o kriminalu u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće navodi kako *Narodna obrana* piše kako je 1903. godine ilegalne radnje počinilo 680 osoba, od čega je 78 žena.¹²

3.1. Žene u proizvodnoj privredi

Premda je formalno samostalno djelovanje žena bilo neuobičajeno te je posao u proizvodnim privrednim djelatnostima i dalje bio primarno rezerviran za muškarce postoje podaci kako su dio radne snage činile i žene.¹³ Kao primjer ženske radne snage u industrijskom i obrtničkom sektoru može se navesti Reissnerova tvornica žigica, koja je prije mehanizacije zapošljavala 15 radnica i 20 radnika. Do 1873. godine radilo se ručno, a nakon toga u je u tvornici žigica započela uporaba prvih strojnih pomagala koji označavaju početak modernizacije.¹⁴ Žene su radile i u tvornici konoplja i užarske robe Bele Adamovića-Čepinskog, koja se nalazila u Čepinu pokraj Osijeka te je zapošljavala više od 150 radnika, od čega su 40% bili žene i djeca.¹⁵ Žene su najčešće radile kao pomoćne radnice, u krojačkim salonima, kavanama i slastičarnicama te su češće bile zaposlene kod imućnih obitelji u domaćim i kućnim poslovima nego muškarci.¹⁶ Osječka književnica Vilma Vukelić¹⁷ u svojim memoarima opisuje prosječnu osječku radničku obitelj iz nižih slojeva i njihove životne uvjete:

„U prvom stanu do našeg, s druge strane ogradice, stanovali su Šuflyevi: majuša kuhinjica, jedna skućena soba s malim prozorom, pod popločen nejednakim crvenim ciglama.

¹¹ Krešimir Janošić, „Zdravstvo“, u: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, ur. Julijo Martinčić (Osijek, 1996), 213.

¹² Luka Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“, *Scrinia Slavonica*, Vol.15 br.1 (2015.), 142.

¹³ Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 248.

¹⁴ Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve: trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od 1868. do 1918.*, 89.

¹⁵ Szabo, „Socijalni sastav stanovništva“, 160.

¹⁶ Červenjak, Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, str. 135.

¹⁷ Vukelić, Vilma, (rođena Miskolczy), osječka književnica židovskog podrijetla rođena 8. veljače 1880. godine u Osijeku. Na njemačkom je napisala sedam opsežnijih djela, koja su pretežito ostala u rukopisu. Na hrvatski jezik prevedeni su joj 1994. godine memoari *Tragovi prošlosti (Spuren der Vergangenheit, oko 1948.)*, u kojima je autoreferencijalnost pomiješana s kulturnim, povijesnim i političkim reminiscencijama na srednjoeuropski prostor u kojem je autorica odrastala. Godine 1997. prevedena je i romaneskna kronika *U stiješnjenim granicama (In engen Grenzen, 1951)*, u kojoj je panoramski prikazan osječki građanski stalež u bidermajerskom i političkom ozračju u vrijeme vladavine bana Khuena Hedervaryja. „Vukelić, Vilma“, Essekeri, <http://essekeri.hr/vukelic-vilma.html> (pristupljeno: 25. 6. 2019.).

Tu je obitavala i spavala osmeročlana obitelj: roditelji i šestero djece, sve same djevojčice mlađe od deset godina. Otac je bio klobučar (...). Čini se ipak da to nije bio zanat koji donosi zaradu, jer obitelj je bila prosjački siromašna i napola izgladnjela.“¹⁸

Vilma Vukelić osim opisa prostora navodi i uvjete u kojima su živjela djeca zbog kojih su najčešće stradavala u vrlo ranoj dobi:

„Najstarija, Anica, doimala se sa svojih deset godina kao jednogodišnje dijete: noge joj zakrčljale od rahitisa, bila je bez ijednoga zuba u ustima i bez kose na glavi. Nije mogla ni govoriti ni hodati, nego je cijeloga dan ležala u koritu iza vrata. Druga po redu, Helena, bijaše moje dobi i moja najbolja prijateljica. (...) Bijaše blaga poput anđela, slabašna i gotovo providna, vjerojatno već tad bolesna na pluća, jer umrla je u dvanaestoj godini. (...) Do Šuflyevih stanovala je *vešerica*¹⁹ Rezi. I ona je imala bolesno dijete, malog Franciku, o kojem se govorilo da ima vodenu bolest i da će uskoro umrijeti.“²⁰

Memoari prikazuju surovu realnost u kojoj su se nalazile pripadnice radničkog staleža te tako opisuje i raznosačicu vode Wabi:

„Bila je toliko mršava da se čovjek nije mogao dovoljno načuditi što to njezine kosti još uopće drži na okupu. (...) Tako su se u naborima njezina lica u smeđim linijama nataložili tragovi polovice stoljeća. U njezinoj kosi počivala je prašina svih osječkih ulica po kojima je gore dolje vukla svoju bačvu s vodom, pa se prvotna boja kose više nije mogla razaznati (...) Muž joj je bio među pokojnima, pa je bila prinuđena da se sama probija kroz život (...) djecu, koju je nekoć imala, njih osmero ili desetero, ni sama više nije točno znala koliko, svu je pokopala.“²¹

3.2. Žene zaposlene u domaćim i kućnim poslovima

U sektoru javnih službi i slobodnih zanimanja bilo je zaposleno oko 7,50% od ukupnog broja stanovnika, a od toga su 2/10 bile žene. Većinom su radile kao učiteljice u pučkim školama te kao pomoćno osoblje u zdravstvenom ili upravnom(gradskom) sektoru.²² Na primjeru Gornjeg grada iz 1890. godine najbolje je vidljiva preferencija za ženskom radnom snagom u domaćim poslovima. Gornji grad je 1890. godine imao 10 858 stanovnika od kojih

¹⁸ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1994), 50.

¹⁹ Germanizam specifičan za esekersko narječje njemačkoga jezika, a označava ženu koja po kućama skuplja prljavo rublje, pralja.

²⁰ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 50-51.

²¹ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 51-52.

²² Szabo, „*Socijalni sastav stanovništva*“, 162.

je sveukupno bilo 694 sluge, a od tog su broja 553 žene.²³ Veliki broj sluškinja u Osijeku također objašnjava tadašnju demografsku dominaciju ženskog stanovništva. Naime, svi rastući gradovi poput Osijeka, Varaždina i Karlovca imali su veću žensku populaciju, jer je novom, visokom građanskom sloju bila potrebna radna snaga za domaćinstvo.²⁴ Najbolji primjer velikog broja sluškinja u prosječnom Osječkom kućanstvu daju nam memoari Vilme Vukelić:

„Kuhinjom je vladala izvrsna i autoritativna kuharica, u sobama dobro uvježbana sobarica, za teže poslove pozivana je sluškinja, za veliko pranje *vešerica*, za dotjerivanje garderobe *šnajderica*. Ako je u obitelji bilo djece, o njima se najprije brinula dadilja, poslije *kinderfrajla* i napokon guvernanta, koja je često u kući ostajala sve do kćerine udaje i odrasloj djevojci služila kao *garde-dama*²⁵ pratilja mlade djevojke na javnim mjestima.“²⁶

3.3. Regulacija prostitucije

Javne kuće, odnosno bludilišta, nisu bili nepoznanica u Osijeku na prijelazu stoljeća, naprotiv, njihov je rad uređen *Pravilnikom o uređenju i nadziranju prostitucije u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku iz 1896. godine* i *Pravilnikom za bludilišta u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku iz 1911. godine*.²⁷ Taj „najstariji zanat na svijetu“ kroz oporezivanje je predstavljao unosan izvor prihoda nadležnom autoritetu te je s vremenom moralo doći do kompromisa između onih koji su zagovarali njegovo ukidanje i onih koji su se zalagali za regulaciju.²⁸ Dozvolu za otvaranje bludilišta mogle su dobiti žene koje su ispunjavale određene uvjete – morale su biti starije od trideset godina te nisu smjele biti kažnjavane. Uz to, smještaj bludilišta bio je strogo ograničen to ona nisu mogla biti smještena u blizini škola, crkvi te ostalih javnih ustanova. Također, propisima je jasno određeno obilježavanje kuće u kojoj je bilo smješteno bludilište, a Gradsko poglavarstvo određivalo je propise, pravila djelovanja, kao i radno vrijeme. Bludnice su morale obavljati redovite liječničke preglede na koje su ih prijavljivale vlasnice bludilišta te su imale vlastite iskaznice u kojima su se, uz fotografiju i osobne podatke, nalazili i podaci o liječničkim pregledima. U Osijeku je, po uzoru na austrijski model, prevladavala prostitucija u javnim kućama, a privatna je prostitucija bila vrlo rijetka te

²³ Červenjak, Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, 135-136.

²⁴ Dinko Župan, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“, *Scrinia Slavonica*, Vol.9 br.1 (2009.), 233.

²⁵ U objašnjenju ispod teksta navodi se da je *garde-dama* pratilja mlade djevojke na javnim mjestima.

²⁶ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 84.

²⁷ Sergej Filipović, „Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i pravilnik za bludilišta iz 1911.“, *Scrinia Slavonica*, Vol.14 br.1 (2014.), 142.

²⁸ Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“, 150.

se u kasnijim pravilnicima i ne spominje. Registrirane bludnice nastojalo se što više potisnuti iz društva, tako su zakonske odredbe zabranjivale „noćno skitanje“, mamljenje mušterija, vožnju u otvorenim kolima, kao i nepristojno ponašanje na ulici. U Pravilniku se navode i dužnosti redarstvenog satništva, koje je barem četiri puta godišnje moralo pregledati bludilišta te bez prisutnosti vlasnica bludilišta bludnice ispitati o poteškoćama s kojima se suočavaju.²⁹ Unatoč svemu navedenom, mnoge se žene nisu registrirale kao prostitutke tako da se njihov broj ne može točno utvrditi prema mjestu i vremenskom razdoblju. Ipak, prema *Popisu bludnica* iz 1886. godine utvrđeno je da je u Osijeku djelovalo oko 120 registriranih prostitutki u devet osječkih bludilišta. Premda su popisane prostitutke imale između 17 i 28 godina, prostitucijom se nisu bavile samo neudane djevojke već i žene u braku te maloljetnice, no one su, ukoliko su se željele baviti prostitucijom, morale imati dopuštenje svojih muževa, odnosno potvrdu roditelja ili skrbnika. Prostitutke koje su prekršile neku od zakonskih normi bile su privođene ili novčano kažnjavane.³⁰

4. Radnički pokret u Osijeku

Ozbiljniji radnički pokreti, uz socijalističke i anarhističke elemente, zabilježeni su u Zagrebu i Osijeku tek 1869. godine, a do tada su obilježeni neorganiziranim i spontanim pobunama i paljenjem poslovnih objekata kapitalista. Iako je radnička klasa bila ideološki podijeljena, imali su zajedničke ciljeve. Borba za radnička prava bila je svojstvena i ženama i muškarcima budući da im je obilježje pripadanja radničkom sloju bilo zajedničko. Tako su se u toj borbi najviše isticali zahtjevi za opće neposredno izborno pravo, zakonom propisano radno vrijeme, sekularizacija države, zabranu rada za djecu i reguliranje rada žena u tvornicama.³¹ Ugarsko-hrvatski obrtni zakon donesen je 1884. godine te je on djelomično regulirao prava i obaveze radnika i pomoćnog osoblja koje je djelovalo kod šegrta, kalfi i radnika u industriji. Uz regulacije rada djece i radnika općenito, važno je naglasiti da su žene dobile pravo na četverotjedno bolovanje nakon poroda, bez prekidanja radnog ugovora te im je zabranjen noćni rad.³² Zakon je bio prilično nejasno definiran, a i državna regulacija bila je slaba. Navodi se da je radnička klasa u Osijeku radila između 10 i 16 sati dnevno. Kao primjere možemo uzeti

²⁹ Filipović, „Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i pravilnik za bludilišta iz 1911.“, 148-153.

³⁰ Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“, 151-153.

³¹ Pejić, „Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)“, 37-38.

³² Toma Milenković, „Privremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji(od kraja prvog svetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 11, (1982.), 113-114.

osječku pivovaru Sepper, gdje su radnici radili od 5 ujutro do 21 navečer, Reissnerovu tvornicu žigica gdje su radili od 6 do 18 ljeti i od 5 do 17 sati zimi te paromlin gdje su radnici radili u dvije smjene, od 6 do 18 ili od 18 do 6 sati.³³ Zbog pritiska radničke klase i sve većeg broja štrajkova zakon je nadopunjen 1891. godine prema kojem radnici dobivaju pravo na bolovanje te 1907. godine kada je prošireno pravo na bolovanje i uvedeno obavezno osiguranje u slučaju nesreće na radnom mjestu.³⁴ Pritisak radničke klase vidljiv je na primjeru Osijeka, gdje se radnički pokret u konačnici afirmira kroz socijalističke ideje i obilježja. Tako se navodi da je po prvi put na prvomajskoj proslavi u Osijeku 1893. godine sudjelovala mala grupica radnika, 1902. godine oko 600 radnika, a 1907. godine broj radnika raste na 5 000 ljudi te se pjevala Marseljeza na četiri jezika. Godina 1905. obilježila je Osijek kao grad prvog generalnog štrajka u Hrvatskoj. Nakon prvomajske proslave, radnici su 9. svibnja 1905. godine organizirali generalni štrajk u znak solidarnosti s radnicima tvornice Kaiser i Povichyl, koje je nakon tri tjedna štrajka opkolila policija i vojska. Došlo je do sukoba radnika s policijom i vojskom, a u sukobu je ozlijeđeno više desetaka radnika, a šesnaestogodišnjeg radnika Srećka Kolunčića 10. svibnja ubila je policija. Radnički štrajk je ugušen, istaknuti vođe i više štrajkaša su uhićeni i osuđeni na zatvorske kazne od 14 dana do 2 mjeseca.³⁵ Unatoč brojnim zakonima koji su postupno popravljali radne uvjete tek je izradom radnih ugovora, 1919. godine, položaj žena u svim pravima izjednačen s položajem muškaraca.³⁶

5. Položaj žena viših slojeva društva

Osijek 1809. godine dobiva status slobodnog kraljevskog grada te se, uz ostale promjene, u gradu postupno ukidaju cehovi, koji su 1872. godine i zabranjeni, a obrtu i trgovini daju se veće slobode. Kao posljedica tih promjena dolazi do stvaranja novog sloja – građanstva, koji je svoje bogatstvo stekao bez ranijih plemićkih povlastica.³⁷ Zbog naglog demografskog rasta i modernizacijskih procesa građanskog društva u drugoj polovici 19. stoljeća dolazi do redefiniranja uloga i položaja žena u novom društvu. Iako se obiteljska ekonomija u 19. stoljeću uvelike i dalje temeljila na udaji, žene su se krajem 19. stoljeća uspjele izboriti za određenu

³³ Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“, 160-161.

³⁴ Milenković, *Privremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji(od kraja prvog svjetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)*, 113.

³⁵ Pejić, „Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)“, 41-42.

³⁶ Milenković, „Privremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji(od kraja prvog svjetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)“, 148.

³⁷ Sršan, *Povijest Osijeka*, 70-73.

autonomiju.³⁸ Žene građanske elite uspjele su zbog materijalnih i intelektualnih razloga dobiti određenu autonomiju unutar svog doma, kao što je biranje posluge, briga o posluži i vođenje salona. Osim „kućne autonomije“ žene sve češće osnivaju i sudjeluju u udrugama, školuju se te prate modne trendove.³⁹ Uz prethodno navedeno, svoje su slobodno vrijeme provodile i u organiziranim čitaonicama te salonima.⁴⁰

Neke se žene postupno afirmiraju i nakon smrti svojih muževa, kada od njih nasljeđuju obrte, trgovine ili dobro uhodane obiteljske poslove te se time dokazuju kao sposobne poduzetnice.⁴¹

5.1. Uloga supruge i majke

Aktivnosti koje su dame iz visokog društva provodile u svom slobodnom vremenu zasigurno nisu bile samo dio zabave i opuštanja, već i ispunjavanje normi koje im je bilo zacrtano njihovim položajem u društvu.⁴² Glavna funkcija supruge iz višeg sloja bila je politička promidžba svog supruga. Tako Željko Predojević u svom radu o osječkim kavanama u drugoj polovici 19. stoljeća navodi kako supruge uglednih Osječana nisu posjećivale kavane, već su organizirale posjete u vlastitim domovima. U predizborno su vrijeme obilazile utjecajne i bogate pojedince te svoje prijateljice kako bi prenijele pojedinosti suprugove kampanje. Supruge drugih muževa bi na tim druženjima služile kao posrednice i tako bi se indirektno prenosile važne političke informacije.⁴³ Uz to, javnu djelatnost žena obilježavao je i dobrotvorni rad u raznim udrugama, odlasci na plesove, kulturne priredbe, kazališne predstave i slično. Takvo javno djelovanje zahtijevalo je od žena određeno socijalno prihvatljivo ponašanje u skladu s bontonom elite. One su trebale znati primjereno ugostiti posjetitelje, voditi društveno prihvatljivu konverzaciju, lijepo se odjenuti te pristojno ponašati. Žene visokog društva stoga su morale biti primjereno obrazovane, što je uključivalo glazbenu i likovnu poduku, poznavanje stranih jezika te djela klasične književnosti.⁴⁴

³⁸ Autorice Jelena Červenjak i Zlata Živaković-Kerže navode primjere imućnih obitelji koje su se u Osijeku koristile ženidbu zbog ekonomskih razloga te kako bi učvrstili veze između dvije obitelji – Reisner, Gillming, Povischil, Blau, Šeper i Miskolczy.

³⁹ Červenjak, Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, 133-134.

⁴⁰ Helena, Sablić Tomić, *Osječki ženski saloni*, pristup ostvaren 25. 6. 2019., http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac364.nsf/AllWebDocs/Zlatni_danci.

⁴¹ Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 248.

⁴² Červenjak, Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, str. 133-134.

⁴³ Željko Predojević, „Ove i one osječke kavane, za ove i one Osječane u drugoj polovici 19. stoljeća, prema djelu Vilme Vukelić „U stiješnjim granicama““, u *Hrvatski bez kompleksa: Jubilarni zbornik posvećen Ernestu Bariću*, ur. Timea Bockova (Pečuh, 2011), 166.

⁴⁴ Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 290.

Žena druge polovice 19. stoljeća koja je pripadala višem sloju osječkog društva polagano gubi ulogu majke-domaćice. Njenu ulogu u toj sferi preuzimaju dadilje, guvernante te privatni učitelji i učiteljice te je odgoj djece i adolescenata uglavnom bio predavan posluži. Iako je tendencija u drugoj polovici 19. stoljeća bila ta da se dadilje uzimaju iz Hrvatske, nerijetko su to bile strankinje, najčešće Njemice i Austrijanke.⁴⁵ U memoarima Vilme Vukelić nalaze se zapisi o njenim odgajateljicama i guvernantama:

„Moja je guvernanta bila Saskinja iz Siebenbürgena, duge plave kose koja je činila svu njezinu ljepotu (...). Neosporno je da ja nisam bila poslušno dijete koga je bilo lako voditi. Ali gospođica Goldschmidt, kao i preostale njemačke odgojiteljice – gospođice Kranich, Kaiser i Seiffert, koje su jedna za drugom boravile u našoj kući, dok s trinaest godina nisam dospjela u bečki internat...“⁴⁶

Budući da uglavnom nisu bile zaposlene, žene iz višeg građanskog sloja dane su kratile družeci se međusobno:

„Uvažavajući forme uljudna ponašanja i stare navike, dame uopće nisu zalazile u javne lokale, nego su se poslijepodne sastajale po kućama prijatelja na uzbudljivim trač-partijama uz kavu i kolače. Govorilo se o najnovijim modnim kreacijama koje su upravo pristigle iz Beča, pikanterijama onih osoba koje nisu bile prisutne. Najizdašniju temu za razgovore nudila je ipak služinčad, što je damama davalo povoda za dubokoumna psihološka razmatranja. Pritom treba znati da ženski dio višeg društva bijaše bez ikakva posla.“⁴⁷

5.2. Ženska moda osječkog visokog društva

Modernizacijom društva došlo je i do promjene u modnom izričaju žena društvene elite. Žene 19. stoljeća sa zakašnjenjem su kopirale bečku i parišku modu, a najrecentniji modni trendovi bili su osobito zastupljeni među Zagrepčankama no ubrzo su stigli i u Osijek te svjedočanstvo o tome možemo pronaći u opisu Vilme Vukelić:

„Trebalo je dosta vremena da bi najnoviji modni trendovi iz Pariza preko Beča dospjeli do Osijeka. No, „modne lutke“ iz Osijeka nisu to zakašnjenje odveć tragično uzimale k srcu i dotjerivale su se istovjetno svojim dalekim sestrama na obalama Seine i Dunava: neizostavan

⁴⁵ Červenjak, Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, 133-134.

⁴⁶ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 56.

⁴⁷ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 84.

je bio *cul de Paris*⁴⁸, (...). Posebno maštovite osobe kopirale su i kućnom odjećom toalete svojih omiljenih likova iz francuskih ljubavnih romana.⁴⁹

Osamdesetih su se godina obično nosili engleski kostimi s dugim suknjama bež ili sive boje, kragnice su im bile uzdignute visoko te su sadržavale umetke od konjske strune. Naizgled jednostavna, takva moda bila je neudobna i skupa, a ženama je davala pomalo muškobanjasti izgled.⁵⁰ Prilikom opisa svoje majke Vilma Vukelić opisuje i odjeću koju je nosila:

„Nosila je, kako je to moda iziskivala, široke suknje i tijesno priljubljene jaknice s četvrtastim izrezom oko vrata, najčešće sa svijetloplavim ili srebrnosivim vrpčama i baršunastim trakama u haljini i kosi. Šeširi široka oboda i mali koketni suncobrani dolazili su iz Beča...“⁵¹

Žene su krajem 19. i početkom 20. stoljeća sve više počele prihvaćati odjevne predmete muškaraca. Tako su se, na užas konzervativaca, ženske hlače u Zagrebu mogle kupiti od 1911. godine, a ni pušenje cigareta u javnosti više nije bio tako rijedak prizor.⁵²

6. Spolna politika odgoja i obrazovanja žena

U Hrvatskoj je spor razvoj građanskog društva uvelike utjecao na pojavu supostojanja dviju spolnih politika, jedna je obuhvaćala tradicionalno društvo te se na selu zadržala do kraja prve polovice 20. stoljeća, a druga se odnosila na građanstvo koje je na prijelazu stoljeća činilo manjinu od jedva 10% stanovništva Banske Hrvatske. Spolna politika hrvatskoga društva 19. stoljeća temeljila se na nepoželjnim, odnosno poželjnim spolnim karakteristikama, koje su se razvijale pod utjecajem brojnih europskih intelektualaca te se na tim osnovama razvio muški i ženski identitet. Time se nastojao postići odgoj dobrih i poslušnih građana, što je u ženskom slučaju značilo odgoj dobrih i poslušnih kućanica, supruga i majki.⁵³ Kao glavna mjesta na kojima su se provodile odrednice oblikovanja „poželjnih ženskih identiteta“ bile su djevojačke i ženske stručne škole.⁵⁴ Budući da se provođenje programa spolne politike provodilo uz pomoć odvajanja učenika i učenica, ono se zbog lošeg financijskog stanja odnosilo uglavnom na više

⁴⁸ Ispod teksta objašnjeno je kako se radi o jastuku što su ga žene nosile skrivenog pozadi ispod suknje, tzv. „Pariška stražnjica“.

⁴⁹ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, str. 40.

⁵⁰ Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 295.

⁵¹ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 27.

⁵² Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 295.

⁵³ Dinko Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)* (Osijek – Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema Baranje Slavonski brod, 2013), 47-48.

⁵⁴ Župan, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“, 232.

djevojačke škole i ženske stručne škole, dok se u pučkim školama spolno odvajanje provodilo u znatno manjem broju.⁵⁵ Konkretni cilj odvajanja učenica bio je, iz perspektive današnjice, vrlo diskriminirajući jer se njihova buduća uloga u potpunosti smještala u privatnost vlastitoga doma te ih se odgojem gotovo isključivo svrstavalo kao kućanice, supruge i majke. Mirko Lukaš u knjizi o obiteljskom odgoju u Hrvatskoj napominje sljedeće: „U njihovim se igrama ogledao njihov budući život, one su se igrale učeći obavljati kućanske poslove. Djevojčice su izgledom morale odavati svoj status.“⁵⁶ Stidljivost, pobožnost, šutljivost, skromnost, čednost i prostodušnost bile su neke od glavnih osobina koje su se nastojale izgraditi školskim odgojem, a promovale su se i kroz brojne pedagoške i školske knjige te časopise.⁵⁷ Spolna razlika bila je vidljiva i prilikom tjelovježbe. Smatralo se kako „nježno žensko tijelo“ ne može podnijeti napore primjerene jednom dječaku. Tako su se djevojke bavile jednostavnim gimnastičkim vježbama, čija je svrha bila razviti žensko tijelo te pridonijeti zdravlju, kako bi u budućnosti one mogle doprinijeti reprodukciji društva, dok bi vježbe na spravama bile namijenjene isključivo dječacima.⁵⁸ Budući da se smatralo kako žene nemaju o čemu raspravljati, javni govor bio je rezerviran samo za muškarce, dok je ženama pobožnost trebala isključiti svaki oblik afirmacije na intelektualnom planu.⁵⁹ Poblize objašnjavajući pobožnost Dinko Župan navodi citat: „Svrha uzgoju u djevojačkim školama mora da bude: učiniti ne toliko mudre, već više pobožne i kršćanskim mišljenjem prožete djevojke. Mi ne trebamo brbljavih filozofkinja, već pobožnih i krjeposnih djevojaka.“⁶⁰ Svjedočanstvo o odgoju djevojčica nalazimo i u memoarima Vilme Vukelić, kada opisuje vrijeme provedeno u vrtiću:

„Bile su to beskorisne probe strpljivosti koje su me prisiljavale da satima mirno sjedim. Gnušala sam se zaglupljujućeg pletenja vijenaca od papira, slaganja štapića i pločica, (...). Kad se danas toga prisjećam, slični mi to nesvrhovitom drilu kojim se nastojalo već predškolskoj dječici usaditi prve postavke podaničkoga mentaliteta, lišena svakoga razmišljanja.“⁶¹

Međutim, prividno homogen identitet „dobrih kućanica“ uvelike se razlikovao u odnosu na socijalnu klasu kojoj su žene pripadale. Tako su se žene razlikovale u odnosu selo-

⁵⁵ Suzana Jagić, „Jer kad žene budu žene prave...“ : Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće“ , *Povijest u nastavi*, vol. 6, br. 11 (1) (2008), 81.

⁵⁶ Mirko Lukaš, *Obiteljski odgoj u Hrvatskoj – razvoj ideja od 1850. do 1918. godine* (Rijeka: Hrvatsko futurološko društvo, 2010), 190-191.

⁵⁷ Lukaš, *Obiteljski odgoj u Hrvatskoj – razvoj ideja od 1850. do 1918. godine*, 202.

⁵⁸ Suzana Jagić, „Jer kad žene budu žene prave...“ : Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće“ , *Povijest u nastavi*, vol. 6, br. 11 (1) (2008), 82.

⁵⁹ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 57.

⁶⁰ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 54.

⁶¹ Vukelić, *Tragovima prošlosti*, str. 48.

grad, ali i prema tome dolaze li iz niže, srednje ili više klase.⁶² Prikaz razlika u odnosu na položaj žena višeg i nižeg osječkog društva detaljnije je opisan u prethodnim poglavljima.

7. Obrazovne ustanove za žensku populaciju grada Osijeka

Općim školskim redom iz 1774. godine obrazovanje žena bilo je omogućeno te se odvijalo kroz niže pučke škole, više pučke škole i visoko obrazovne ustanove. Do te se godine školovao vrlo mali broj ženske djece, a tom malom postotku ženske djece obrazovanje je uglavnom bilo pruženo u samostanskim i privatnim školama.⁶³ Promjenama nastalim Mažuranićevom modernizacijom školstva i obrazovanjem djevojaka omogućen je ne samo porast kvalitete nastave nego i smanjenje broja nepismene populacije pa tako i žena.⁶⁴ U Slavoniji je prva viša djevojačka škola, na inicijativu lokalnih vlasti, osnovana u Požegi 1876. godine i vodile su ju sestre milosrdnice sv. Vinka.⁶⁵ Djevojčice koje su dolazile iz obitelji viših građanskih slojeva postupno su dobivale priliku nastavljati svoje obrazovanje i nakon završena četiri razreda pučke škole uz pomoć profesora osječke gimnazije i privatnih učiteljica. U Tvrđi je šezdesetih godina postojala privatna djevojačka škola za kćeri „otmjenog staleža“ koju je vodila Elisabeth Schulze te su se u njoj najčešće školovale djevojčice intelektualno emancipiranih Osječanki koje su svojim kćerima željele pružiti svo dostupno obrazovanje.⁶⁶ Jedna od takvih djevojki bila je i majka Vilme Vukelić o čemu nam ona svjedoči u memoarima:

„Nakon što je završila četiri obvezna razreda normalke, u toku kojih je kao neobavezan predmet učila i nešto hrvatskog jezika, (...), učila francuski kod neke francuske emigrantice, a njemački i engleski kod gospođice Schulze koja je u Tvrđi vodila privatnu školu za kćeri „otmjenoga staleža“.“⁶⁷

Žene su ipak ponajprije morale biti „dobre domaćice“ i majke, a navedeno shvaćanje žena vidljivo je i kroz nastavni program za više djevojačke škole iz 1881. godine. Prema mišljenju tadašnjih psihologa i fiziologa psihička konstitucija žene nije bila sposobna za mentalne napore kao muška, stoga se nastojalo obrazovni program prilagoditi tim spoznajama, koje su proizašle iz predrasuda tada apsolutno dominantnih muških znanstvenika. Strazburški su liječnici u svojim izvještajima zahtijevali smanjenje nastavnoga gradiva za djevojačke škole je su smatrali kako je jedan od uzroka raznih bolesti kod žena upravo “preveliki duševni napor”

⁶² Župan, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“, 233.

⁶³ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 61.

⁶⁴ Jagić, „Jer kad žene budu žene prave...“ : Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće“, 89.

⁶⁵ Župan, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“, 240.

⁶⁶ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 77-78.

⁶⁷ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 27.

s kojim se žene susreću u školama. Ženska primarna uloga kućanice, majke i supruge značila je da njeno obrazovanje treba biti svedeno jedino na to područje, budući da je jedina ženina briga ona o obitelji.⁶⁸ Mogućnost daljnjeg obrazovanja djevojčice stječu školskim zakonom iz 1874. godine, nakon kojeg se otvaraju građanske i više pučke škole u kojima se nastavlja završeno četverogodišnje školovanje. Krajem 1882. godine u Osijeku je otvorena treća slavonska viša djevojačka škola, a školska zgrada Više djevojačke škole bila je smještena u Tvrđi. U višu djevojačku školu mogle su se upisati sve djevojčice s navršениh deset godina koje su završile četverorazrednu nižu pučku školu, a broj upisanih učenica svake je godine rastao.⁶⁹ Školske godine 1882/83. upisano je 48 učenica, školske godine 1895/86. 196 učenica, a školske godine 1912/13. 331 učenica. Ipak, nastavnim se programom više djevojačke škole nije omogućavalo daljnje školovanje u srednjim školama.⁷⁰ Otvaranje viših djevojačkih škola bio je svojevrsan odgovor školskih vlasti na brojne privatne djevojačke škole, a za cilj je imalo stvaranje nacionalnog identiteta kod učenica. Budući da su u privatnim školama djevojke uglavnom podučavane francuskom i njemačkom jeziku te se o vlastitom narodu nije mnogo govorilo, u javnim školama su na satima povijesti i zemljopisa dobivale naputke za stvaranje vlastitog identiteta na temelju tradicije. Upravo takva politika predstavljala je ulog za buduće generacije majki koje će u svom domu djecu od samog rođenja moći učiti o domoljubnim vrijednostima.⁷¹ Novi je nastavni plan prvi put implementiran u školskoj godini 1883./1884., a prema njemu smanjuju se sati hrvatskog jezika, zemljopisa, povijesti, računanja, prirodoslovlja, a u osmom se razredu uvodi novi predmet – kućanstvo. Unatoč tome, ženski ručni rad i dalje je imao najveću satnicu. Naime, djevojčice su u petom i šestom razredu imale četiri sata te u sedmom i osmom razredu šest sati tjedno nastavu iz ženskog ručnog rada.⁷² Osim u obrazovnim ustanovama, ručni se rad nastavljao i kod kuće, kao nova obrazovna mjera za djevojčice. Neke su djevojčice u ručnom radu vidjele svojevrsnu kaznu koja ih odvlači od igranja, na svom primjeru takvo viđenje situacije donosi Vilma Vukelić:

„Pored španjolskoga pruta uvedena je u to vrijeme još jedna odgojna mjera, kao stvorena da mi zagorča život, a to su bili ručni radovi. Pod devizom „Dokolica je majka svih poroka“ trebala sam ubuduće svakodnevno po tri sata provoditi heklajući. (...) Taj besmisleni posao tako nije trovao samo moju sadašnjost, već je i budućnosti oduzimao svaku vrijednost.“⁷³

⁶⁸ Dinko Župan, „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882-1900)“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 5 br.1. (2005), 370.

⁶⁹ Župan, „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882-1900)“, 369.

⁷⁰ Miroslav Kasabašić, „Školstvo“, u *Od turskog do suvremenog Osijeka*, ur. Julijo Martinčić (Osijek, 1996), 194.

⁷¹ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 83-84.

⁷² Župan, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“, 233-235.

⁷³ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, str. 56-57.

Najstarija srednjoškolska ustanova u Osijeku bila je Velika gimnazija. U Gimnaziji su najprije profesori bili redovnici, a carskom odlukom školske godine 1855/56. gimnazija je prešla u svjetovne te se provodio ispit zrelosti. Prve zabilježene maturantice Velike gimnazije u Osijeku bile su Stefanija Winter, koja je ispit zrelosti položila 1915., zatim Mira Winter, Hermina Rehnitz 1916., te Elizabeta Rosenbaum 1918. godine.⁷⁴ Usporedno s gospodarskim razvojem dolazi do pojave nižih stručnih škola u kojima su se obrazovali budući stručni kadrovi, ali u šegrtskim školama nije bilo učenica. Statutom za šegrtske škole nije predviđeno školovanje i naukovanje ženske mladeži. Prva zabilježena učenica javlja se nakon pojave viših stručnih škola, konkretno Trgovačke akademije u Osijeku, i to tek školske godine 1913/14.⁷⁵

Prva srednja škola namijenjena ženskoj mladeži u Osijeku bila je Ženska realna gimnazija koja je počela raditi 1. listopada 1917. godine te je prve godine upisano 77 učenica. Od tog broja u prvi razred gimnazije upisane su 33 učenice, a u privremeni ženski licej⁷⁶ 34 učenice. U Osijeku 1893. godine s radom započinje i Učiteljska škola (preparandija) koja je počela raditi kao muška, ali se od školske godine 1909/10. upisuju i učenice.⁷⁷

7.1. Položaj i organizacija učiteljica

Prvo zanimanje kojim su žene uspjele izaći u javni prostor bio je posao učiteljice, budući da je smatrano kako je to zanimanje u skladu sa ženskom „prirodom“ jer je proizlazilo iz ženskog majčinskog identiteta. U 19. stoljeću spolna diskriminacija i neravnopravnost vidljiva je i iz plaća učiteljica. One su imale manje plaće sve do zakona iz 1874. godine. Obrazloženje za manje plaće bilo je to što muškarci moraju uzdržavati obitelji te im treba više novca te da žene ne mogu jednako kvalitetno obavljati svoj posao.⁷⁸ Marija Jambrišak je u novinama *Napredak* objavila tekst o svom neslaganju s neravnopravnim položajem učiteljica te je navela kako jedino u Osijeku učitelji i učiteljice imaju jednake plaće. Zajedno s njom, Marija Fabković borila se za prava učitelja na Prvoj općoj hrvatskoj učiteljskoj skupštini 1871. godine, gdje su tražile izjednačavanje plaća. Na skupštini je usvojeno i da učiteljice mogu sudjelovati u radu školskih odbora te je Marija Jambrišak 1905. godine dostigla najveći uspjeh

⁷⁴ Kasabašić, „Školstvo“, 195.

⁷⁵ Kasabašić, „Školstvo“, 196-198.

⁷⁶ Licej ili Liceum (grč.: Likejon) bila je filozofska škola u antičkoj Ateni, koju su utemeljili Aristotel i peripatetici. U novije doba licej se koristi kao naziv za srednje škole u nekoliko država. Naziv se upotrebljava još u Austriji, Belgiji i Rumunjskoj, a tako su se nazivale i neke djevojačke srednje škole (gimnazije) u Hrvatskoj. „Licej“ Hrvatski biografski leksikon (on-line), Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, pristup ostvaren 25. 6. 2019. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=36378>.

⁷⁷ Kasabašić, „Školstvo“, 199-200.

⁷⁸ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskjoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 141-142.

kada je izabrana za ravnateljicu viših djevojačkih škola na području Banske Hrvatske.⁷⁹ Zakonima o školstvu iz 1871. i 1888. godine utvrđen je položaj pučkih učitelja i način obrazovanja, a zakon iz 1888. godine u nekim je odredbama bio rigorozniji prema učiteljicama jer se zahtijevao školski celibat.⁸⁰ Žensko učiteljsko osoblje u svim je pravima izjednačen s muškim, ali prema zakonu iz 1888. godine učiteljice se nisu mogle udavati. Ako bi se učiteljica udala smatralo se da dobrovoljno napušta službu (članak 152).⁸¹ Ukoliko je do dana udaje kao učiteljica radila pet i više godina, dobila je otpremninu u visini jednogodišnje plaće.⁸² Razlozi su to što, ako bi se učiteljica udala, ona ne bi mogla jednako kvalitetno izvršavati svoje obaveze, jer uz učiteljske dužnosti ima i ulogu kućanice, supruge i majke. Zabrana udaje djelomično je regulirana zbog napuštanja službe i manje zainteresiranosti za školovanje, ali tek je 1918. godine potpuno ukinuta.⁸³

Prva škola za učiteljice u Hrvatskoj djeluje od 1848. godine u sklopu Samostana sestra milosrdnica u Zagrebu, a prva državna ženska preparandija osnovana je 1875. godine. Učenice su morale polagati učiteljski ispit pred učiteljem i ravnateljem zagrebačke Normalne škole, a ispiti su se mogli polagati i u sklopu povremeno organiziranih tečajeva. Nakon otvaranja škole sve je više rastao broj učiteljica, od 1842. do 1849. godine ispit je položilo 10 učiteljica, a šezdesetih godina 145 učiteljica.⁸⁴ Mažuranićevim zakonom učiteljice su smjele podučavati žensku djecu, a mušku djecu samo u 1. i 2. razredu te nisu mogle raditi u srednjem i viskom obrazovanju. Ipak, ovim su zakonom učiteljice izjednačene s učiteljima u gotovo svim pravima.⁸⁵

Jedna od značajnih osječkih učiteljica bila je i Danica Pinterović. Budući da dolazi iz ugledne osječke obitelji imala je priliku steći visokoškolsko obrazovanje. Ona je osječku Nižu pučku školu pohađala od 1903. do 1907. godine, a Višu pučku djevojačku školu od 1907. do 1911. godine te je već u ranom djetinjstvu pokazivala želju za učenjem. Poznavala je nekoliko svjetskih jezika, usavršila sviranje glasovira te se uspjela izboriti za pravo na vlastito obrazovanje. Nakon završetka studija u Osijeku predaje na Kraljevskoj realnoj gimnaziji. Na muškoj je realci predavala hrvatski, njemački i francuski jezik te zemljopis i krasopis. A od 1920. godine predaje i na Kraljevskoj ženskoj realnoj gimnaziji te višem ženskom liceju u

⁷⁹ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 143-146.

⁸⁰ Dunja Modrić-Blivajs, „Pedagoški standardi nekad i danas“, *Povijest u nastavi*, Vol. 5 br. 9 (1) (2007), 28.

⁸¹ Emerik Munjiza, *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije* (Osijek:Hrvatski pedagoško-književni zbor ogranak Slavonski Brod, 2009), 43.

⁸² Kasabašić, „Školstvo“, 201.

⁸³ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 146-149.

⁸⁴ Župan, *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*, 141, 158.

⁸⁵ Luka Goreta, „Ban Mažuranić i školska reforma u drugoj polovici 19. Stoljeća“, *Pleter*, br. 3 (2019), 240, 242.

Osijeku. Znanje nekoliko svjetskih jezika koristilo joj je pri izradi disertacije i kasnijem znanstvenom radu. Dana 11. ožujka 1934. godine Danica Pinterović postaje prvom doktoricom povijesti na Univerzitetu u Beogradu, nakon što je obranila disertaciju pod nazivom *Teodora – vizantinska carica*.⁸⁶

⁸⁶ Marina Kovač, „Zašto je dr. Danica Pinterović najznačajnija kulturna djelatnica grada Osijeka“, u *Osječki zbornik* Vol. 34, br. 10 (2018), 32-35.

8. Zaključak

Položaj i uloga žene u građanskom društvu razlikovao se s obzirom na njihovu ekonomsku moć te se uočava kombinacija tradicionalnog i moderniziranog shvaćanja ženske populacije Osijeka. Glavna zadaća žene građanskog društva bila je u cijelosti podređena obitelji. Položaj žene bio je podređen volji supruga, a udaja je bila jedan od temelja obiteljske ekonomije tijekom 19. stoljeća. Muški autoritet bio je neupitan, a većina žena srednjeg i višeg građanskog sloja nisu imale vlastite prihode. Žene građanske elite uspjele su, zbog materijalnih i intelektualnih razloga, dobiti određenu autonomiju unutar svog doma, kao što je biranje posluge, briga o posluži i vođenje salona. Osim „kućne autonomije“ žene sve češće osnivaju udruge i sudjeluju u njihovom radu, dobivaju mogućnost vlastitog obrazovanja i školovanja kćeri te prate europske „modne trendove“. Žena druge polovice 19. stoljeća u Osijeku, koja je pripadala višem sloju društva, polagano gubi ulogu majke-domaćice. Njenu ulogu u tom pogledu polagano preuzimaju dadilje, guvernante te privatni učitelji i učiteljice. S druge strane, žene nižih slojeva zbog egzistencijalnih razloga značajnije utječu na razvoj vlastite ekonomske autonomije. One se zapošljavaju te stječu ekonomsku neovisnost u svakodnevnom životu. Uzimajući u obzir da natalitet nije u velikoj mjeri pridonosio povećanju stanovništva, već imigracija, možemo zaključiti da je u Osijeku vladala konstantna cirkulacija novih ideja običnih ljudi, što se može odraziti i na ekonomsku sliku. Modernizaciju grada Osijeka možemo promatrati i kroz prizmu shvaćanja žena. Naime, uočeni su blagi prijelazi iz tradicionalnog shvaćanja žena u moderno, iako je to „moderno shvaćanje“ i dalje bilo prožeto raznim konstruktima o poželjnoj slici ženske osobe u modernom građanskom društvu Osijeka.

9. Literatura

Červenjak, Jelena, Živaković-Kerže, Zlata. „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“. *Scrinia Slavonica*, Vol.14 br.1 (2014).

Filipović, Sergej. „Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i pravilnik za bludilišta iz 1911.“. *Scrinia Slavonica*, Vol.14 br.1 (2014).

Goreta, Luka. „Ban Mažuranić i školska reforma u drugoj polovici 19. Stoljeća“. *Pleter*, br. 3 (2019).

Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi : privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2007.

Jagić, Suzana. „„Jer kad žene budu žene prave...“ : Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće“ , *Povijest u nastavi*, Vol. 6, br. 11 (1) (2008).

Janoši , Krešimir. „Zdravstvo“. U: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, ur. Julijo Martinčić, Osijek, 1996.

Kasabašić, Miroslav. „Školstvo“. U: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, ur. Julijo Martinčić, Osijek, 1996.

Kovač, Marina. „Zašto je dr. Danica Pinterović najznačajnija kulturna djelatnica grada Osijeka“. U: *Osječki zbornik*, Vol. 34, br. 10 (2018).

Lukaš, Mirko. *Obiteljski odgoj u Hrvatskoj – razvoj ideja od 1850. do 1918. godine*. Rijeka: Hrvatsko futurološko društvo, 2010.

Milenković, Toma. „Privremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji (od kraja prvog svetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)“. U: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 11, 1982.

Modrić-Blivajs, Dunja. „Pedagoški standardi nekad i danas“, *Povijest u nastavi*, Vol. 5 br. 9 (1) (2007).

Munjiza, Emerik. *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*. Osijek:Hrvatski pedagoško-književni zbor ogranak Slavonski Brod, 2009.

Pejić, Luka. „Kriminal i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“. *Scrinia Slavonica*, Vol.15 br.1 (2015).

Pejić, Luka. „Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)“. *Essehist*, Vol. 2, br. 2 (2011).

Predojević, Željko. „Ove i one osječke kavane, za ove i one Osječane u drugoj polovici 19. stoljeća, prema djelu Vilme Vukelić „U stiješnjanim granicama““. U: *Hrvatski bez kompleksa: Jubilarni zbornik posvećen Ernestu Bariću*, ur. Timea Bockova, Pečuh, 2011.

Sršan, Stjepan. *Povijest Osijeka*. Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku, TIZ Zrinski, 1996.

Szabo, Agneza. „Socijalni sastav stanovništva“. U: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, ur. Julijo Martinčić, Osijek, 1996.

Vukelić, Vilma. *Tragovi prošlosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1994.

Živaković-Kerže, Zlata. *S tradicionalnih na nove puteve – Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868 do 1918*. Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1999.

Župan, Dinko. „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“. *Scrinia Slavonica*, Vol.9 br.1 (2009).

Župan, Dinko. *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj(1868.-1918.)*. Osijek –Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema Baranje Slavonski brod, 2013.

Župan, Dinko. „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882-1900)“. *Scrinia Slavonica*, Vol. 5 br.1. (2005).

Elektronički izvori

Helena, Sablić Tomić, *Osječki ženski saloni*, pristup ostvaren 25. 6. 2019., http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac364.nsf/AllWebDocs/Zlatni_danci.

“Licej“ Hrvatski biografski leksikon (on-line), Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, pristup ostvaren 25. 6. 2019. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=36378>.

„Vukelić, Vilma“, *Essekeri*, pristup ostvaren 25. 6. 2019., <http://essekeri.hr/vukelic-vilma.html>.

